

**Universiteit
Leiden**

The Netherlands

**Rijk van Pallas. Rede uitgesproken bij de
aanvaarding van het ambt van bijzonder
hoogleraar in de geschiedenis van het boek
vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting aan de
Universiteit Leiden**

Hoftijzer, P.G.

Citation

Hoftijzer, P. G. (2003). *Rijk van Pallas. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het boek vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit Leiden*. Leiden: Universiteit Leiden.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4500>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4500>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Rijk van Pallas

Rede uitgesproken door

Prof. dr. P.G. Hoftijzer

bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het boek
vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting
aan de Universiteit Leiden
op 5 september 2003

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het bestuur van de Dr P.A. Tiele-Stichting, leden van het Curatorium van deze leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,

Ruim 399 jaar geleden, op 25 april 1604, richtte een Venetiaanse mathematicus met de fraaie naam Marco Antonio Occhiogrosso – oftewel Grootoog –, een verzoek aan de curatoren van de Leidse universiteit. Nadat zijn eerder rekwest om werkzaam te zijn als privatdocent in de wiskunde was afgewezen, vroeg hij nu of hij in het houten huisje aan de linkerkant van de academiepoort, daar waar nu het smeedijzeren hek staat waarlangs u zojuist dit Academiegebouw hebt betreden, een winkeltje mocht openen voor de verkoop van allerhande artikelen. Het betrof papier, inkt, pennen, horoscopen, landkaarten, bladmuziek, de toen bij promoties als geschenk aan hoogleraren gebruikelijke handschoenen, en verder – ik citeer – ‘alles wat den studenten tot nut en den academie tot sieraad strecken kan.’¹ Zonder twijfel bedoelde hij daarmee ook boeken. Helaas is onbekend, of Occhiogrosso toestemming heeft gekregen om zijn bescheiden nering te beginnen. Als het hem al gelukt is, dan duurde het in ieder geval niet lang, want een paar jaar later was alweer een andere boekverkoper met een niet minder mooie naam, Philips Nachtegaal, in het huisje gevestigd.

Occhiogrosso en Nachtegaal waren bepaald niet de eerste, laat staan de laatste gebruikers van deze strategische locatie. Al in 1583 had de beroemde Antwerpse drukker en uitgever Christoffel Plantijn, die toen net was aangesteld als academiedrukker, op dezelfde plaats een winkeltje met een venster in de muur aan het Rapenburg voor de verkoop van zijn boeken mogen openen. Bovendien had sinds 1587 Plantijns voormalige medewerker Louis Elzevier, die tevens pedel was van de universiteit, een boekwinkel aan de andere kant van de doorgang. Weer een paar jaar later kreeg de tweede pedel, Pieter Bailly, toestemming om op de plaats van de inmiddels verdwenen winkel van Plantijn een nieuw huisje neer te zetten voor zijn boekhandel en prentdrukkerij.² In 1613 moesten deze eenvoudige optrekjes weliswaar wijken voor een nieuwe academiepoort, gebouwd in modieuze Hollandse renaissancestijl, maar Louis Elzeviers zoon Matthijs, die evenals zijn vader naast boekverkoper tevens pedel was, had inmiddels het naburige huis Rapenburg 71 gekocht. Aangrenzend daaraan zou diens zoon Isaac, na zijn benoeming in 1620 tot *typographus academiae*, een galerij met drukkerij laten bouwen. Het was het begin van een door heel Europa befaamd drukkersbedrijf dat bijna honderd jaar onafgebroken op deze plaats gevestigd is geweest. De Elzeviers werden op hun beurt opgevolgd door weer een andere grootondernemer in het Leidse boekenvak, de ambitieuze stads- en academiedrukker Pieter van der Aa, die galerij en huis liet verbouwen tot een fraaie woning annex boekwinkel en drukkerij. Behalve drukpersen, lettermateriaal en winkelvoorraad bewaarde hij er ook zijn imposante privé-collecties van geleerdenportretten, prentkunst en zo'n 18.000 boeken.³

Het zal u duidelijk zijn, Dames en Heren, alleen al aan dit stukje Rapenburg, een gebuurte die vroeger toepasselijk de naam 'Rijck van Pallas' droeg, is een indrukwekkende boekgeschiedenis verbonden. En dan heb ik u nog niet verteld dat in dit Academiegebouw de Leidse Universiteitsbibliotheek haar oorsprong heeft. In 1587 werd in de Gewelfkamer achter u de toen nog geringe boekencollectie van de universiteit ondergebracht. Het was een kort verblijf, want de snelle groei van de bibliotheek maakte het acht jaar later noodzakelijk een ruimere behuizing te zoeken. Die werd gevonden op slechts een steenworp afstand, aan de overkant van het Rapenburg, in de voormalige kerk van het Faliëde Bagijnhof. Pas in 1983 zou de UB opnieuw verhuizen, naar een prachtig nieuw onderkomen aan de Witte Singel, nog altijd vlak in de buurt.⁴

Aan het Rapenburg waren door de eeuwen heen trouwens nog talrijke andere bibliotheken te vinden. Dankzij de unieke bewoningsgeschiedenis, die tussen 1986 en 1992 van deze fraaiste gracht van Nederland is verschenen,⁵ weten we nu dat in vrijwel ieder huis wel een of meer boekverzamelingen gehuisvest zijn geweest, particuliere bibliotheken van hoogleraren, studenten, predikanten, kooplieden, burgemeesters, maar ook institutionele collecties van musea en universitaire instituten. Twee huizenblokken hiervandaan, op de hoek van Rapenburg en Groen hazengracht, staat bovendien de mooiste openbare boekerij van Nederland, de Bibliotheca Thysiana, in 1653 gesticht door de jong gestorven jurist en bibliofiel Jan Thijs.

En dan waren er in dit Leidse academiëkwartier – op het Rapenburg, in de Nonnensteeg, Klokteeg, Houtstraat, Pieterskerkchoorsteeg, het Gerecht en al die andere straten en stegen – tal van lieden gevestigd, die op de een of andere manier hun brood verdienden met het maken en verkopen van boeken. De Zwitserse student Albrecht von Haller, die in 1725 in Leiden medicijnen kwam studeren, overdreef nauwelijks toen hij in zijn dagboek schreef dat nergens ter wereld zoveel mensen van boeken leefden en dat in alle straten boekverkopers en in alle hoeken drukkerijen te vinden waren.⁶

De sleutel tot deze alomtegenwoordigheid van het boek in Leiden was natuurlijk de universiteit. Was Leiden vóór de stichting van de academie een drukkersplaats met hooguit regionale uitstraling, na 1575 groeide de stad dankzij het succes van de eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden in snel tempo uit tot een van de voornaamste centra van de Nederlandse en ook internationale wereld van het boek. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw genoot het Leidse boekenbedrijf een grote reputatie op het gebied van de wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel. Het is dan ook geen toeval dat verscheidene uitgevers in hun drukkersmerk een afbeelding opnamen van Pallas Athene, godin van de wijsheid en hoedster der wetenschappen.⁷ Dit besef van de wederzijdse afhankelijkheid van wetenschap en boekhandel was misschien wel het sterkst aanwezig bij de leden van het achttiende-eeuwse uitgevershuis Luchtmans, de voorgangers van de huidige firma E.J. Brill. Samuel Luchtmans, zoon van de stichter Jordaen Luchtmans, hield naar verluidt op zeventienjarige leeftijd op de Latijnse School een redevoering over de gelukkige verbintenis tussen letteren en boek-

handel.⁸ Zijn drukkersmerk, met daarop naast Pallas Athene en haar uil Leidse attributen als de Burcht en het stadswapen, had als motto ‘Tuta sub aegide Pallas’ – Pallas is veilig achter haar schild. En op een schoorsteenstuk dat oorspronkelijk in zijn huis Rapenburg 69 hing, waren Samuel en zijn echtgenote, die overigens afstamde van Christoffel Plantijn, afgebeeld als Hermes en Pallas, klassieke personificaties van handel en wetenschap.⁹

Deze op het eerste gezicht natuurlijke symbiose tussen universiteit en boekenbedrijf is een exclusief Leids fenomeen. Sedert hun ontstaan aan het einde van de elfde, begin twaalfde eeuw waren universiteiten de broedplaatsen bij uitstek geworden van de geleerde omgang met het boek. De wetenschap die aan deze instellingen van hoger onderwijs werd beoefend was vooral *boekenwetenschap*. Zowel in de vooropleiding, de *artes*, als tijdens de studie aan een van de hogere faculteiten – godgeleerdheid, medicijnen of rechten –, was het onderwijs gericht op de bestudering van gezaghebbende werken in het Latijn uit de klassieke en christelijke tradities, eeuwenoude teksten die telkens weer werden overgeschreven. De nieuwe kennis die aan de middeleeuwse universiteiten werd geproduceerd, in de vorm van ontelbare commentaren, compilaties, compendia, encyclopedieën en wat dies meer zij, vond eveneens haar neerslag in handgeschreven vorm. Het boek werd zo tot een van de belangrijkste schakels in de wetenschappelijke uitwisseling, temeer daar het dure perkament kon worden vervangen door het veel goedkopere papier. Langzaam maar zeker ontstonden universitaire bibliotheken, waar de voornaamste teksten werden verzameld en aan gebruikers ter beschikking gesteld. Er kwamen schrijfateliers, waar teksten onder toezicht van de universiteit systematisch en tegen een vaste prijs werden gekopieerd.¹⁰ En er verschenen boekhandelaars, die handschriften uitleenden en verkochten, en daarnaast schrijfgerei, papier en andere waar aanboden.

Het proces van verschriftelijking van de wetenschappelijke communicatie werd danig versneld door de introductie, vanaf het midden van de vijftiende eeuw, van de boekdrukkunst. Gutenbergs uitvinding bood een oplossing voor de sterke behoefte in de laatmiddeleeuwse samenleving aan een snel, goedkoop en betrouwbaar instrument voor de overdracht van kennis en informatie. Aangezien de universiteiten in deze periode sterk in aantal toenamen en zij bovendien steeds meer studenten trokken, lag het voor de hand dat boekdrukkers neerstreken in steden waar een universiteit was gevestigd.¹¹ Opmerkelijk is evenwel dat de universiteiten zelf hiertoe nauwelijks het initiatief namen. Deze aarzelende houding kan deels worden verklaard uit het geheel andere karakter van de boekdrukkunst ten opzichte van de handschriftenproductie. Het opzetten van een drukkerij en het uitgeven van teksten in oplagen van honderd of meer exemplaren brachten aanzienlijke investeringen met zich mee, die de universiteiten zich niet konden veroorloven. Daarbij kwam dat het rendement uit de verkoop van gedrukte boeken onzeker was, want het was moeilijk te voorspellen of een uitgave zou aanslaan of niet. Maar veel universiteiten waren ook beducht voor het nieuwe medium, dat het geschreven woord eensklaps van zijn exclusieve karakter leek te beroven. De vrees

bestond dat allerlei ongeleerde lieden toegang zouden krijgen tot hogere kennis, waardoor de orde in kerk en samenleving ondermijnd zou kunnen worden.¹²

Met heel wat meer geestdrift werd de drukpers ontvangen in kringen van aan de universiteiten verbonden humanistische geleerden, die in de boekdrukkunst een ideaal hulpmiddel zagen voor de verspreiding van het klassieke erfgoed. Zo was de eerste Parijse drukpers, die in 1470 in een bijgebouw van de Sorbonne werd geïnstalleerd, een particulier initiatief van enkele hoogleraren. Met behulp van uit Duitsland overgekomen drukkers legden zij zich toe op de productie van geschriften van klassieke schrijvers en moderne humanistische traktaten.¹³ En terwijl in Bologna de behoudende rechtenfaculteit nog vasthield aan de traditionele handschriftelijke reproductie van studieboeken, richtte een emeritus hoogleraar van de *artes* faculteit in 1471 met financiële steun van buiten een soort van *private press* op, speciaal bestemd voor de druk van de werken van Ovidius.¹⁴ Dergelijke uit idealisme geboren drukkerijen waren echter geen lang leven beschoren. Men bezat niet het ondernemerschap om het hoofd boven water te houden in de aan de harde economische wet van vraag en aanbod onderworpen boeknering. Maar ook zelfstandige drukkers die probeerden een bestaan in een universiteitsstad op te bouwen, hadden het dikwijls moeilijk. In Oxford was rond 1480 één drukker actief, de uit Keulen afkomstige Theodoric Rood. Een paar jaar later was zijn bedrijf al weer verdwenen, waarschijnlijk omdat hij de concurrentie van buiten niet aankon. Het zou vervolgens een hele eeuw duren voordat een drukker zich met blijvend succes in Oxford wist te vestigen.¹⁵ Zo somber was het niet overal, maar heel wat drukkers in universiteitssteden gingen failliet of zochten na verloop van tijd hun heil elders, in handelsmetropolen als Straatsburg, Neurenberg, Venetië, Lyon of Antwerpen, waar het ondernemersklimaat gunstiger was en de vrijheid van handelen groter, waar ook de toegang tot de internationale markt was verzekerd.

Het is in het licht van deze wat moeizame verhouding van de universiteiten met de boekdrukkunst opmerkelijk dat in Leiden zo kort na de oprichting van de universiteit een florerende bedrijfstak kon ontstaan rondom het boek. Ik zal daar zo dadelijk op terugkomen, maar eerst wil ik uw aandacht vragen voor een andere, voor mijn beschouwing niet irrelevante kwestie, namelijk het debat over de vraag in hoeverre de boekdrukkunst van betekenis is geweest voor de wetenschapsbeoefening in de zestiende en zeventiende eeuw.

In 1958 publiceerden de Franse historici Lucien Febvre en Henri-Jean Martin hun inmiddels klassieke studie *l'Apparition du livre*. Dit werk kan worden beschouwd als de eerste serieuze poging om de betekenis van de boekdrukkunst voor de Europese samenleving ten tijde van Renaissance en Reformatie te bepalen. In hun conclusie stelden de schrijvers dat de drukpers weliswaar 'une force de pénétration' was geweest, die een nieuw tijdperk had ingeluid van standaardisering en massaconsumptie van teksten, maar tegelijkertijd benadrukten zij dat de boekdrukkunst aanvankelijk weinig had bijgedragen aan de verspreiding van nieuwe wetenschappelijke kennis en inzichten, ja deze in sommige gevallen zelfs had belemmerd. Veel drukkers brachten immers liever

uitgaven op de markt van oude, vertrouwde en dus commercieel veilige teksten dan zich een buil te vallen aan allerlei nieuwlichterij.¹⁶

Kritiek op deze opvatting kwam uit onverwachte hoek. In 1962 verscheen van de hand van de Canadese mediasocioloog Marshall McLuhan *The Gutenberg galaxy*, twee jaar later gevolgd door *Understanding media*, controversiële publicaties waarin de maatschappelijke effecten van de communicatiemedia – van kleitablet tot radio en computer – op onnavolgbare wijze worden beschreven.¹⁷ McLuhan verweet Febvre en Martin dat zij niet hadden gezien dat met de komst van wat hij noemde ‘typographic man’ juist allerlei sociale, culturele en psychologische veranderingsprocessen in gang waren gezet, die de geschiedenis van de mensheid een nieuwe wending hadden gegeven. In *Understanding media* schreef hij: ‘The uniformity and repeatability of print permeated the Renaissance with the idea of time and space as continuous measurable quantities. The immediate effect of this idea was to desacralize the world of nature and the world of power alike.’¹⁸ Hij bedoelde te zeggen dat de boekdrukkunst de wegbereider was geweest voor de wetenschappelijke revolutie van de zestiende en zeventiende eeuw.

Een veel systematischer en gedetailleerder, maar op kernpunten vergelijkbare analyse van de doorwerking van de boekdrukkunst biedt het werk van de Amerikaanse historica Elizabeth Eisenstein. In 1979 publiceerde zij haar *The printing press as an agent of change*.¹⁹ In dit bijna 800 pagina’s dikke boek wordt betoogd dat de boekdrukkunst een omwenteling in de overdracht van kennis had veroorzaakt, die van doorslaggevend betekenis was geweest voor het succes van zulke monumentale historische gebeurtenissen als de Renaissance, de Reformatie, en de opkomst van de moderne wetenschap. Als karakteristieke elementen van de nieuwe ‘print culture’ noemt zij de toegenomen beschikbaarheid van boeken tegen een lagere prijs, de standaardisering in de presentatie van teksten en afbeeldingen, de verbeterde conservering van kennis, de mogelijkheid van tekstvergelijking en tekstkritiek op basis van uniforme edities, en de intellectuele kruisbestuiving zowel tussen auteur en publiek als tussen auteur en uitgever.

De these van Eisenstein heeft, naast bewondering, veel kritiek gekregen. In recensies werd haar onder meer verweten dat zij de zaken overdreef en simplificeerde door deze te veel vanuit één gezichtspunt te beschouwen, en dat haar ‘printing revolution’ in werkelijkheid een proces van zeer lange duur was geweest.²⁰ In 1998 heeft de jonge Britse historicus Adrian Johns de zonder twijfel zwaarste aanval op haar boek gelanceerd. In zijn briljante *The nature of the book* laat hij aan de hand van een aantal *case-studies* over het wetenschappelijke boek in Engeland tijdens de zeventiende eeuw zien, dat de boekdrukkunst ook tal van negatieve effecten had.²¹ De door Eisenstein benadrukte onveranderlijkheid en uniformiteit van gedrukte teksten is volgens Johns een *idée fixe*. In de nieuwe wereld van het gedrukte boek zou het nog lang duren voordat schrijvers greep kregen op de wijze waarop hun werk werd gepresenteerd, onderworpen als zij waren aan de grillen van eigengereide, op profijt beluste uitgevers. Bovendien werd de wetenschappelijke communicatie bemoeilijkt doordat overal in Europa de drukpersvrijheid was ingeperkt door de censuur. En er was al helemaal geen sprake van het ontstaan van zoiets als een objectieve, eenduidige manier van lezen.

Hoewel het werk van Eisenstein mij ruim twintig jaar geleden tot de boekgeschiedenis heeft gebracht – het stond bovenaan de literatuurlijst voor mijn laatste geschiedenistentamen – en ik haar uitdagende visie op wat de drukpers allemaal heeft veroorzaakt nog altijd met plezier aan onze studenten boekwetenschap voorleg, kan ik niet ontkennen dat Johns' kritiek in veel opzichten hout snijdt. Eisensteins 'print revolution' en 'print culture' zijn abstracte begrippen, die inderdaad weinig recht doen aan de vele en complexe manieren waarop het gedrukte boek in het verleden functioneerde. Maar hoezeer Johns de generalisaties van Eisenstein ook weet te corrigeren en nuanceren, daarmee is het laatste woord nog niet gezegd. Soms schiet ook hij zijn doel voorbij. Neem bijvoorbeeld zijn behandeling van de nadruk. Johns stelt terecht dat de herdruk van teksten zonder toestemming van de auteur of de oorspronkelijke uitgever een misbruik was, dat tekstcorruptie in de hand werkte. Maar zoals ik al eens heb betoogd was de nadruk ook een correctief marktmechanisme tegen monopolievorming, slechte distributie en te hoge prijzen.²² Nadruk kon de kennisoverdracht juist bevorderen. Een mooie illustratie daarvan biedt Isaac Newtons *Principia mathematica* (1e druk Londen, 1687), het belangrijkste boek van de Engelse 'New Science'. De eerste twee Engelse edities van dit werk waren zo duur en zo slecht verkrijgbaar, dat maar weinig lezers op het Europese vasteland er kennis van konden nemen. Pas toen vanuit Nederland roefdrukken en bewerkingen op de markt kwamen, kregen de ideeën van Newton bredere verspreiding.²³

Wat zich hier, en ook wel elders in Johns' werk wreekt, is zijn anglocentrische invalshoek. Hij beseft onvoldoende dat de Engelse uitgeverij en boekhandel tot ver in de achttiende eeuw een dermate zwakke en geïsoleerde positie innam, dat zij niet als representatief kan gelden voor wat er op het Continent gebeurde. Daarbij vergeleken is de situatie in Nederland wel zo interessant, omdat hier de omstandigheden voor de ontplooiing van het boekenbedrijf veel gunstiger waren. Dankzij een uitstekende infrastructuur, economische voorspoed, gematigde censuur, hoge geletterdheid en bloeiend cultureel en intellectueel klimaat heerste in de Republiek een ongekende activiteit op uitgeverij- en boekhandelsgebied met een krachtige internationale uitstraling. Niet zonder reden is Nederland in deze periode wel betiteld als de 'intellectuele voorraadschuur van Europa'.²⁴

Genoeg reden, dunkt mij, om terug te keren naar Leiden. Ik wil in het tweede deel van mijn betoog nader aandacht besteden aan de relatie tussen wetenschap en boekhandel in deze Hollandse universiteitsstad gedurende de Gouden Eeuw. Dat ik u maar een paar krenten uit mijn pap kan laten proeven zult u mij wel willen vergeven. Het is de bedoeling dat de komende jaren de resultaten van een grootschalig onderzoeksproject naar het boek in Leiden op verschillende manieren zichtbaar zullen worden. Wij denken daarbij onder andere aan een tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal.

De Leidse universiteit werd gesticht in 1575 vanuit de dringende behoefte in de naar zelfstandigheid strevende Noordelijke Nederlanden aan een opleidingsinstituut voor predikanten, artsen, juristen en bestuurders en als protestants intellectueel bol-

werk tegen het katholieke Zuiden.²⁵ De omstandigheid dat men uit niets moest beginnen had zowel voordelen als nadelen. Een nadeel was dat het in het begin niet mee viel om hoogleraren, laat staan studenten naar Leiden te lokken, een bescheiden provincie-stad in een gewest dat in een vooralsnog onbesliste onafhankelijkheidsstrijd was ver-wikkeld met zijn landsheer, de Spaanse koning. Daarbij waren de middelen beperkt. Dit Academiegebouw was oorspronkelijk een nonnenklooster, dat na de Reformatie was opgeheven en bij gebrek aan beter in 1581 werd aangewend voor de huisvesting van de universiteit.

Maar er waren ook voordelen. De eerste bestuurders van de universiteit konden deze inrichten naar eigen inzicht zonder dat de last van het verleden al te zwaar op hun schouders drukte. Het trof dat onder hen overtuigde humanisten waren, mensen als Janus Dousa, in wier opvatting de studie der klassieke letteren de basis voor alle academie-sche vorming diende te zijn. Zij stelden vooraanstaande hoogleraren en geleerden aan – ik noem slechts de namen van Lipsius, Vulcanius, Scaliger – die dit programma ten uitvoer konden brengen. Tegelijkertijd waren zij doordrongen van het belang van moderne studiefaciliteiten, zoals een anatomietheater, een kruidtuin en een bibliotheek. En zij onderkenden het nut van de drukpers voor de verspreiding van onderwijsmateriaal en de resultaten van onderzoek. Janus Dousa slaagde er in 1577 in om de gerenommeerde Antwerpse drukker Willem Silvius als ‘typographus boeckvercoper ende drucker generael’ van zowel de universiteit als het gewest Holland naar Leiden te halen. Behalve een jaarsalaris kreeg Silvius een forse subsidie voor de inrichting van zijn drukkerij en boekwinkel. Als tegenprestatie moest hij alles drukken wat de universiteit en gewest hem opdroegen en bovendien de academische gemeenschap van de benodigde boeken voorzien.²⁶ Toen Silvius weinig later overleed, wist men in 1583 een andere Antwerpenaar, de al genoemde Christoffel Plantijn, de grootste drukker van de Lage Landen, te bewegen met een welvoorzien drukkerij en lettergieterij naar Leiden te verhuizen. De aanstelling van Plantijn was eveneens van korte duur – hij keerde al na twee jaar naar de Scheldestad terug –, maar daar staat tegenover dat hij in deze periode een aantal belangrijke werken drukte. Bovendien werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon, Franciscus Raphelengius, die vanwege zijn kennis van de oosterse talen tevens tot hoogleraar Hebreeuws werd benoemd. Raphelengius en zijn zonen bouwden de Leidse Officina Plantiniana uit tot de meest vooraanstaande wetenschappelijke uitgeverij van de Noordelijke Nederlanden.²⁷

Andere drukkers en boekverkopers kwamen eveneens in Leiden hun geluk beproeven, onder hen meer Zuidnederlanders, die de economische ontwrichting en godsdienstige repressie in Vlaanderen en Brabant waren ontvlucht.²⁸ Ook zij beschikten over ruime kennis en ervaring in het boekenvak, dat in de zestiende eeuw in het Zuiden een grote bloei had doorgemaakt. Gestimuleerd door de groei van de universiteit, waardoor het aanbod van kopij en de vraag naar boeken gestaag bleven toenemen, en niet al te zeer gehinderd door beperkende maatregelen, kon zo een moderne, goed geutilleerde bedrijfstak ontstaan, die tal van mensen – naast drukkers en boekverkopers ook lettergieters, zettters, correctoren, papierverkopers, perkamentmakers, boekbinders,

illustratoren – van een broodwinning voorzag. Hoezeer het geleerde, nog altijd Latijnse boek hierin de boventoon voerde, blijkt uit de statistiek. Beperk ik mij tot de periode 1575-1650, dan bestaat meer dan de helft van de Leidse productie van circa 4.000 titels uit werken in het Latijn. Nederlandstalige boeken nemen met zo'n 1.000 titels een bescheiden tweede plaats in, de rest bestaat uit uitgaven in het Frans, Duits, Grieks, Italiaans, Engels, Hebreeuws en Arabisch.²⁹

De combinatie van wetenschappelijke kwaliteit, publicatie in het Latijn, en niet te vergeten het hoge niveau van de boekverzorging maakte dat het Leidse boek behalve op de Nederlandse markt uitstekend in het buitenland kon worden afgezet. Leidse boekhandelaars beschikten in de zeventiende eeuw over een uitgebreid internationaal handelsnetwerk en bezochten trouw de halfjaarlijkse boekenbeurs van Frankfort. Omdat boekhandel toentertijd een soort veredelde ruilhandel was, waren de Leidse boekwinkels ook uitstekend gesorteerd in publicaties van andere uitgevers. In een 110 pagina's dikke voorraadcatalogus van de Elzeviers uit 1634 vindt men boeken uit alle grote Europese boekhandelscentra: Frankfort, Genève, Parijs, Lyon, Keulen, Leipzig, Bazel, Venetië, Amsterdam, enz.³⁰ Daarbij kwam dat Leiden ook nog eens het centrum van het Nederlandse veilingwezen werd. Nadat in 1599 voor het eerst een veiling was gehouden waarvoor vooraf een aparte catalogus was gedrukt – het betrof de verkoop van de bibliotheek van Marnix van St. Aldegonde –, nam het veilingwezen een fenomenale vlucht. Het was rond het midden van de eeuw niet ongebruikelijk dat twintig tot dertig veilingen per jaar werden gehouden, waarvoor de boeken zelfs vanuit het buitenland werden aangesleept.³¹

Maar hoe gingen universiteit en boekenbedrijf nu in de praktijk met elkaar om? Een volledig antwoord op deze vraag is helaas onmogelijk, omdat het beschikbare bronnenmateriaal nogal fragmentarisch is. Wij hebben voor Leiden in de zeventiende eeuw nu eenmaal niet zoiets moois als het archief van de firma Plantijn-Moretus in Antwerpen. Maar enkele observaties kunnen toch wel worden gemaakt.

Uit de instelling van het academiedrukkerschap in 1577 kan worden afgeleid dat de universiteit het tot haar taak rekende om een voorziening te creëren die het Leidse geleerden makkelijker moest maken hun werk te publiceren. In de contracten van de eerste academiedrukkers vindt men steevast de bepaling dat zij alles moesten drukken wat hoogleraren, senaat of curatoren ter perse wilden brengen.³² Naarmate er echter steeds meer drukkers en uitgevers in Leiden werkzaam waren – rond 1625 waren het er al meer dan twintig³³ –, die elk een stukje van de markt wilden veroveren, moet het vinden van een uitgever Leidse auteurs gaandeweg minder moeite hebben gekost en verviel de noodzaak voor directe universitaire bemoeienis. In tegenstelling tot Oxford en Cambridge zijn er in Leiden in deze periode nooit plannen gemaakt voor de oprichting van een echte universiteitspers.³⁴ De academiedrukkers, en van 1620 tot 1712 waren dat leden van het geslacht Elzevier, beperkten zich in hun feitelijke ambtsuitoefening steeds meer tot de productie van academisch gelegenheidsdrukkerwerk, zoals dissertaties, academische redevoeringen en collegeroosters.³⁵ De laatste Elzevier, Abraham Elzevier, deed

dat overigens zo beroerd dat studenten liever in Utrecht gingen promoveren dan zich zijn wanprestatie bij de druk van hun dissertatie te laten welgevalen.³⁶

Op twee terreinen bleef de universiteit wel een actieve rol spelen, namelijk de druk van teksten in oosterse talen en de boekenveilingen. Het drukken van teksten in Hebreeuws, Arabisch en andere oosterse talen was commercieel weinig aantrekkelijk vanwege de hoge kosten van het lettermateriaal en de beperkte afzetmogelijkheden. Dat Franciscus Raphelengius toch op dit gebied actief was, had alles te maken met zijn eigen oriëntalistische studies. Hij liet zelfs nieuwe Arabische lettertypen snijden, die werden gebruikt in belangrijke uitgaven als Scaligers standaardwerk over de tijdrekenkunde (*Opus de emendatione temporum*, 1598) en zijn eigen, posthuum verschenen *Lexicon Arabicum* (1613). De latere opvolger van Raphelengius als hoogleraar Arabisch, Thomas Erpenius, vond deze letters echter niet fraai genoeg, reden waarom hij in 1615 begon aan de inrichting van een eigen oosterse drukkerij, de ‘Typographia Erpeniana linguarum orientalium’. Bij de financiering hiervan kreeg Erpenius steun van de curatoren, die het belang inzagen van de oriëntalistiek voor zowel de wetenschap als de buiten-Europese expansie van de Republiek. Na de dood van Erpenius in 1624 werd deze privé-drukkerij voor 8.000 gulden verkocht aan de Elzeviers, die daarmee een sterke troef in handen kregen bij de onderhandelingen over de verlenging van hun academiédrukkerschap. Nog in 1694 sloot de weduwe van Johan Elzevier, Eva van Alphen, een nieuw contract met de curatoren, waarin zij beloofde de ‘Orientaelsche drukkerij’ niet te zullen verkopen op voorwaarde dat zij en haar zoon Abraham verzekerd zouden blijven van het academiédrukkerschap en het bijbehorende jaargeld van 300 gulden.³⁷

De bemoeienis van de universiteit met de boekenveilingen had een andere achtergrond. Hoewel de universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw een stevige groei doormaakte, nodigden de beperkte openingstijden niet uit tot intensief gebruik. Hoogleraren en studenten moesten dus wel een eigen boekencollectie aanleggen en de beste en goedkoopste mogelijkheid daartoe werd geboden door de veilingen. Het was de taak van de universiteit ervoor te zorgen dat aan de veilingen zo min mogelijk beperkingen werden opgelegd. Telkens wanneer de Leidse boekverkopers probeerden de veilingen te reguleren, omdat naar hun zeggen de overvloed aan boeken een prijsbedervend effect had, vonden zij de curatoren op hun weg. Aan de andere kant bedong de universiteit dat de veilingen alleen werden gehouden op dagen wanneer er geen onderwijs werd gegeven. De studenten lieten zich namelijk tijdens het bieden op de veilingen zo meeslepen dat zij niet meer op college verschenen.³⁸ Kom daar vandaag de dag eens om.

Over de betrekkingen tussen hoogleraren en hun uitgevers is helaas niet al te veel bekend. Vast staat dat het nog niet gebruikelijk was dat auteurs, en zeker niet wetenschappelijke auteurs, werden betaald voor hun werk anders dan met een aantal presentemplaren. Men schreef voor status en eer, niet voor het geld. Vaak moesten auteurs zelfs geld toeleggen op de uitgave van hun werk. Franciscus Raphelengius verplichtte in 1586 de hoogleraar rechten Hugo Donellus tot betaling van de helft van de drukkosten van diens commentaar op de codex van Justinianus. Het kwam neer op een bedrag van 500 gulden, ruim een derde van zijn jaarsalaris. In ruil hiervoor kreeg

Donellus de keus tussen ofwel de helft van de oplage – maar wat moest de man met 400 exemplaren van zijn boek? – of de helft van de opbrengst, dat wil zeggen dat hij persoonlijk meedeelde in het uitgeversrisico.³⁹ Het verklaart waarom auteurs vaak via opdrachten voorin hun boeken financiële ondersteuning vroegen aan rijke en machtige sponsors, in het geval van Donellus het stadsbestuur van Neurenberg, teneinde hun kosten te dekken.

Met de rechtspositie van de Leidse auteurs was het niet veel beter gesteld. Was de kopij bij een uitgever ingeleverd, dan had men daarmee feitelijk iedere zeggenschap – over de vorm waarin het boek verscheen, het tempo van zetten en drukken, de kwaliteit van de correctie en over eventuele herdrukken – uit handen gegeven. In geleerden-correspondenties is regelmatig sprake van klachten over de traagheid en onbetrouwbaarheid van de Leidse uitgevers. Toch heb ik de indruk dat over het algemeen de verstandhouding tussen uitgever en auteur zo slecht niet was. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het auteurscontract dat René Descartes, die enige tijd in Leiden – onder andere op het Rapenburg – heeft gewoond, op 2 december 1636 sloot met de Leidse uitgever Jan Maire voor de publicatie van zijn debuut, het befaamde *Discours de la méthode*. In deze overeenkomst werden keurig afspraken gemaakt over zaken als de duur van het kopijrecht, de hoogte van de oplage en het honorarium van Descartes, bestaande uit 200 auteursexemplaren.⁴⁰ Ook de campagne die Herman Boerhaave in 1728 voerde om van de Staten van Holland een vorm van kopijrechtelijke bescherming voor zichzelf en zijn collega's los te krijgen, had meer te maken met de tegen zijn wil uitgegeven collegedicaten en buitenlandse nadrukken dan met een slechte relatie met zijn Leidse uitgevers.⁴¹

Voor wetenschappelijke uitgevers waren status en eer zonder twijfel eveneens van belang. Het krediet dat men als uitgever opbouwde, was sterk afhankelijk van wie men als auteur aan zich wist te binden en op welke wijze diens teksten de wereld in werden gestuurd. Sommigen lieten zich daarom bij hun fondsopbouw bijstaan door deskundige raadgevers. Het meest bekende – en beruchte – voorbeeld van zo'n Leidse uitgeverij-redacteur is wel Daniel Heinsius, hoogleraar Grieks, staatkunde en geschiedenis en bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek. Heinsius onderhield nauwe banden met de Elzeviers, bij wie veel van zijn werken verschenen. Daarnaast beoordeelde en redigeerde hij voor hen manuscripten, schreef hij Latijnse voorwoorden voor hun uitgaven en gebruikte hij hen als pion in zijn talrijke persoonlijke vetes. Vooraanstaande geleerden als Hugo de Groot en Claude Saumaise beklagden zich erover dat zij hun werk bij de Elzeviers, algemeen beschouwd als de beste uitgevers van de stad, niet gepubliceerd konden krijgen door de tegenwerking van Heinsius.⁴²

Maar uiteindelijk waren het toch commerciële overwegingen die de doorslag gaven voor een uitgever bij zijn beslissing wat wel en wat niet uit te geven. Dat ook een geleerde drukker als Franciscus Raphelengius hier niet aan ontkwam, blijkt uit de correspondentie met zijn zwager Jan Moretus, die na de dood van Plantijn de leiding van het Antwerpse moederbedrijf had overgenomen. Hoewel de bejaarde Raphelengius de boekhandel bij voorkeur overliet aan zijn zoons, omdat hij, zoals hij Moretus in 1589 berichtte, zijn laatste jaren liever wijdde aan de Muzen dan aan de onbetrouwbare

Mercurius⁴³, hield hij hem wel op de hoogte van de Leidse uitgeefplannen. Het accent lag weliswaar geheel op letteren en wetenschap, maar voor grote en dure uitgaven was geen plaats. In 1595 schreef Raphelengius aan Moretus: ‘Car nous nous retentons de nos petites sortes sans nous charger de sortes pesantes que servent plustost aux autres plus puissants que nous; car il vault mieux se contenter de mediocrité que de monter trop hault avec domage’.⁴⁴

Iets dergelijks lezen we in een briefwisseling uit 1645-46 van de al genoemde Claude Saumaise met de voormalige Leidse hoogleraar godgeleerdheid André Rivet. Saumaise doet hierin verslag van zijn zoektocht naar een uitgever voor een traktaat van een bevriende Franse theoloog. Hij had daarvoor verscheidene Leidenaren benaderd, onder wie de ervaren drukker Frans Hacke. Deze had echter laten weten geen interesse te hebben, ‘estant resolu de ne plus imprimer que des aucteurs classiques, à ce qu’il m’a dit’.⁴⁵ Dergelijke zogeheten *variorum*-edities, die in grote oplagen in klein formaat werden gedrukt voor gebruik op scholen en universiteiten overal in Europa, waren in commercieel opzicht veel aantrekkelijker dan droge theologische verhandelingen.

Wat financiële afweging en winst oogmerk was voor een uitgever, werd in de ogen van sommige geleerden al gauw gierigheid en schraapzucht, een topos in de relatie tussen auteur en uitgever die tot de dag van vandaag stand houdt. De Elzeviers moesten het, in weerwil van hun grote productie en fraaie typografie, wat dit betreft wel het meest ontgelden. Eén voorbeeld volstaat voor alle andere: de Franse geleerde Nicolas Chapelain schreef over hen in 1652 in een brief aan Nicolaas Heinsius, zoon van de hoogleraar: ‘Je voy bien que ce sont des vilains comme les autres et qu’ils regardent plus à leur propre profit sordide qu’à la satisfaction des gens d’honneur, de qui ils tirent le moyen de profiter (...) C’est qu’ils n’ont aucune teinture de lettres et que ce sont de simples marchands d’ancre et de papier. Les Aldes, les Estienne, les Plantins n’en useroient pas ainsy (...)’.⁴⁶ Het is jammer dat Leidse drukkers en uitgevers nooit op schrift hebben gesteld wat zij van hun ongetwijfeld lastige en eigenzinnige auteurs vonden.

Wilde men ontsnappen aan, zoals de Leidse hoogleraar Grieks Petrus Burmannus het in 1731 noemde, ‘de heerschappij en tirannij die de boekverkoopers zich aanmatigen op de geleerde wereld uit te oefenen’,⁴⁷ dan was er eigenlijk maar één uitweg, het heft in eigen hand nemen. Zojuist heb ik daar al één voorbeeld van genoemd, de oosterse drukkerij van Thomas Erpenius. Maar Erpenius was zich terdege bewust van de risico’s van een dergelijke onderneming. Toen hij eens met de echtgenote van de in Parijse ballingschap verkerende Hugo de Groot van gedachten wisselde over het in eigen beheer uitgeven van diens *De jure belli ac pacis*, raadde hij het haar ernstig af. Maria van Reigersberch gaf het gesprek in een brief aan haar man als volgt weer: ‘Ick hebbe met Erpenius ghesproecken raeckende het drucken van UE. bouck; zoo veel hebbe ik wel verstaen datter wel profijjt meede te doen is het tselve tot onse kosten te laeten drucken, maar het kompt altemael aen op het distribuweeren ende datter qualyck geldt wt de bouckverkoopers handen te crigen is’.⁴⁸ Het probleem was dus niet zozeer het drucken, maar vooral hoe de boeken aan de boekhandel te slijten, temeer daar de boekverkopers niet bereid waren contant te betalen.⁴⁹

Maar hoe noodzakelijk was *self-publishing* eigenlijk? Bij mijn weten zijn er in de zeventiende eeuw in Leiden behalve de ‘Typographia Erpeniana’ maar twee andere pogingen geweest om een particuliere uitgeverij op te zetten. Rond 1660 probeerden de van origine Duitse oriëntalisten Joannes Georgius Nisselius en Theodorus Petraeus opnieuw een oosterse drukkerij van de grond te krijgen. Het initiatief strandde door de dood van Nisselius in 1662.⁵⁰ Meer succes had de onderneming van de hoogleraar wel-sprekendheid en geschiedenis Marcus Zuerius Boxhorn en de geleerde Petrus Scriverius. Zij kochten in 1632 de drukkerij van Willem Christiaensz van der Boxe, een bekwaam drukker die eerder had gewerkt voor Erpenius en de Elzeviërs. Hij mocht zijn twee drukpersen wel voor eigen uitgaven blijven gebruiken, mits hij zijn patroons maar van dienst was wanneer zij daarom vroegen. Inderdaad verscheen in de jaren dertig en veertig een aantal van hun geschriften bij Van der Boxe, maar daarnaast publiceerden zij ook bij anderen.⁵¹ Eerlijk gezegd heeft de hele opzet meer weg van een uit de hand gelopen hobby van twee welgestelde geleerde heren dan van een poging om aan de snode streken van de Leidse uitgevers te ontsnappen.

Het wordt tijd voor een afronding. Ik heb u iets willen vertellen over de verhouding tussen wetenschap en het boek in de vroegmoderne tijd. Het is een onderwerp waarover de standpunten van historici nogal uiteenlopen. Voor de een is de boekdrukkunst de heraut van de wetenschappelijke vooruitgang, voor de ander kleven er ernstige tekortkomingen aan die die vooruitgang juist in de weg stonden. Wat betreft de situatie in Leiden is mijn voorlopige conclusie dat hier, ondanks allerlei strubbelingen en problemen, toch een betrekkelijk harmonieuze en vanzelfsprekende interactie heeft bestaan tussen universiteit en boekenbedrijf. Er is wel eens geschreven dat communicatie de essentie is van wetenschap.⁵² Als dit waar is, dan hebben de Leidse drukkers en boekverkopers de universiteit in de zeventiende eeuw geen slechte dienst bewezen. Met hun verzorgde uitgaven droegen zij er toe bij dat de resultaten van Leids onderzoek in heel Europa verspreiding vonden, terwijl zij in hun winkels en op hun veilingen alles aanboden waar de academische gemeenschap behoefte aan had. Je zou kunnen zeggen dat in het Leidse Rijk van Pallas ieder op zijn manier ‘rijk’ kon worden. Of we deze wisselwerking kunnen karakteriseren met een term als ‘print culture’ is voor mij eigenlijk van ondergeschikt belang. Waar het mij in de boekgeschiedenis om gaat, is te begrijpen welke functie het boek – in al zijn verschijningsvormen – in het verleden heeft gehad. We moeten er daarbij wel voor oppassen dat we het boek niet te veel isoleren en uitvergroten. Boeken waren, hoe belangrijk ook, uiteindelijk maar een van de manieren waarop kennis en informatie werden uitgewisseld.

Zeer gewaardeerde toehoorders, aan het einde van mijn rede gekomen is het mij vergund nog enkele persoonlijke woorden te spreken. Tien jaar geleden, op 17 september 1993, hield ik mijn oratie als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van uitgeverij en boekhandel vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit van Amsterdam. Nu sta ik hier, als bijzonder hoogleraar van dezelfde stichting verbonden aan de Leidse

Universiteit, mijn alma mater en al meer dan twintig jaar mijn werkgever, met een nieuwe leeropdracht, de geschiedenis van het Nederlandse boek in de vroegmoderne periode. Die overgang is mogelijk gemaakt door de ingrijpende transformatie die de inmiddels vijftig jaar oude Tiele-Stichting heeft ondergaan van een van oorsprong Amsterdamse instelling ter bevordering van de studie van het boek tot nationaal podium voor de Nederlandse boekwetenschap. Ik ben de Tiele-Stichting, en in het bijzonder het vorige bestuur onder voorzitterschap van Chris Schriks, zeer erkentelijk dat zij heeft willen besluiten een nieuwe leerstoel in Leiden te vestigen en mij als eerste bezetter daarvan heeft willen benoemen. Ik heb de Universiteit van Amsterdam met enige pijn in het hart verlaten, maar de vreugde nu helemaal thuis te zijn in Leiden is een zachte balsem. Gelukkig is ook in Amsterdam inmiddels een nieuwe Tiele-hoogleraar benoemd, voor de derde achtereenvolgende keer overigens iemand uit Leiden. Met Marika Keblusek, leerling van mijn voorganger Bert van Selm en mijn eigen eerste promotie, mag men zich gelukkig prijzen. Ik wens haar en de Amsterdamse Opleiding Boekwetenschap het allerbeste toe. We zullen samen nog wel eens wat doen.

Er is de afgelopen tien jaar in boekhistorisch Nederland veel gebeurd. In mijn Amsterdamse oratie maakte ik melding van de aanstaande oprichting van een Nederlandse Boekhistorische Vereniging. Inmiddels is die NBV uitgegroeid tot een bloeiend verband met ruim 600 leden, een jaarboek en een eigen uitgavenreeks.⁵³ Ik sprak over plannen voor een geschiedenis van het Nederlandse boek. Vorig jaar is het Bibliopolis-project voltooid, een digitaal boekwetenschappelijk onderzoeksinstrument onder eindverantwoordelijkheid van de Koninklijke Bibliotheek dat zijn gelijke in de wereld niet kent.⁵⁴ Ik noemde leemtes in onze boekhistorische kennis, maar in de tweede druk van de historiografische en bibliografische handleiding die Otto Lankhorst en ik in 2000 hebben gepubliceerd, konden wij constateren dat een aantal daarvan inmiddels was gevuld.⁵⁵ Maar we hebben nog wel wat te doen. Zo heeft de boekgeschiedenis in Nederland nog onvoldoende aansluiting bij andere historische disciplines. Ook zou het niet slecht zijn wanneer Nederlandse boekhistorici zich wat meer in het internationale debat mengen. Wellicht biedt het congres van de internationale Society for History, Authorship, Reading and Publishing, dat in 2006 in Den Haag en Leiden wordt georganiseerd, daar gelegenheid toe.

In mijn academische loopbaan heb ik geen gebrek gehad aan mensen die het wel met mij meenden. Het begon in 1982 met Jan van Dorsten en Daan Roorda, mijn helaas te vroeg overleden Leidse promotoren. Hans Bots heeft hun taak, en meer dan dat, in Nijmegen op voorbeeldige wijze overgenomen. Dierbare herinneringen heb ik aan de onlangs overleden Jan van den Berg, die het Sir Thomas Browne Institute, waar ik zoveel jaren met plezier heb gewerkt, door zijn moeilijkste periode heeft geloodst. In het soms hermetische Amsterdam is Frans Janssen mijn leidsman geweest. En weer terug in Leiden heeft Hans Posthumus Meyjes de deur voor mij geopend van de Bibliotheca Thysiana, hèt paradijs op aarde voor iedere boekhistoricus. Het meest intensief heb ik de afgelopen jaren contact gehad met Bart Westerweel. Wat begon met een aftastend gesprek over nut en noodzaak van driedelige pakken van het Haagse

Jagershuis, een instituut overigens dat het gevecht met de moderne tijd inmiddels heeft verloren, is uitgegroeid tot een bijzondere vriendschap. Ik ben je erkentelijk, Bart, voor je geduld en aanmoediging, voor de kansen die je me hebt geboden op bestuurlijk en organisatorisch vlak, voor je goede raad als het eens wat minder ging. Weet, dat wanneer je ons volgend jaar hebt verlaten, je node zal worden gemist.

De ontwikkeling die de Leidse Boekwetenschap het afgelopen decennium heeft doorgemaakt – van keuzevak naar facultaire afstudeervariant naar, met ingang van volgend jaar, volwaardige MA-opleiding – is het resultaat van de intensieve samenwerking van een klein groepje mensen. Ik kan mij geen betere collega's wensen dan Adriaan van der Weel en Berry Dongelmans; ik verheug me erop de komende jaren met jullie op deze weg verder te gaan.

De Leidse universiteit is in het gelukkige bezit van rijke historische verzamelingen op vrijwel elk gebied van wetenschap. Die collecties zijn geen vanzelfsprekend bezit, wij zullen hun bestaansrecht telkens opnieuw moeten uitvinden en zonodig bevechten. Het geeft mij veel voldoening om vanuit het Scaliger Instituut, dat tot taak heeft het gebruik van de bijzondere collecties van de universiteitsbibliotheek te bevorderen, daaraan een bijdrage te mogen leveren.⁵⁶

Als bijna laatsten wil ik mijn meest dierbaren toespreken. Wij zijn in mijn familie niet zo scheutig met dankbetuigingen, wij bergen onze gevoelens altijd veilig op, waarschijnlijk omdat we wel het nodige hebben meegemaakt. Daarom wil ik hier en nu mijn ouders bedanken voor de vrijheid die ze mij hebben geboden om me te ontwikkelen in de richting van mijn keuze. Het is een voorrecht dat vandaag vanzelfsprekend lijkt, maar in hun jeugd onbereikbaar was. Tegen Yvonne hoef ik maar drie dingen te zeggen: dit was mijn laatste oratie, ik hou van je en morgen is alles weer gewoon.

Het slotwoord is voor de studenten. Ik heb bij me een boekje uit mijn eigen bibliotheek. Het is een zogenaamd Elzevier-republiekje, een beschrijving uit 1629 van Frankrijk door de koopman-geleerde Joannes de Laet, die, het zal u niet verbazen, ook al op het Rapenburg woonde. Dit in een eenvoudige Hollandse band gebonden boekje is volgens de inscriptie achterin op 19 februari 1634 verworven – ongetwijfeld hier in Leiden – door de Friese student Ulpianus ab Aylva, die er trouwens ook andere gebruikssporen in heeft achtergelaten. Het is een niet zeldzaam, niet kostbaar werkje, en toch belichaamt het zo ongeveer alles wat mij in de boekwetenschap aantrekt: de combinatie van geestelijke inhoud en fysiek object; de hoogstaande ambachtelijke wijze waarop het is gemaakt; de persoonlijke geschiedenis van talloze bezitters die er aan is verbonden, en de zintuiglijke en intellectuele historische sensatie die dat allemaal oplevert. Iets daarvan op u te mogen overbrengen, beschouw ik als een aangename en dankbare taak.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 L. Knappert, 'Een sollicitatie anno 1603', *Leids jaarboekje*, 8 (1911), 28-33; P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit*, dl. I ('s-Gravenhage, 1913), 149; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, dl. VIb, *Het Rijk van Pallas* (Leiden, 1992), 711-836.
- 2 Molhuysen, *Bronnen*, I, 93 en 185. Plantijn was in 1585 naar Antwerpen teruggekeerd; hij overleed vier jaar later.
- 3 Vgl. P.G. Hoftijzer, *Pieter van der Aa (1659-1733). Leids drukker en boekverkoper* (Hilversum, 1999), 28-32.
- 4 C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse Universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden, 2001).
- 5 Lunsingh Scheurleer et al., *Het Rapenburg*, 6 dln. (Leiden, 1986-92) (zie noot 1).
- 6 G.A. Lindeboom (red.), *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)* (Delft, 1958), 44.
- 7 Onder anderen Hendrick Lodewijck van Haestens, Pieter van der Aa en de gebroeders Jan en Herman Verbeek. Vgl. P. van Huisstede en J.P.J. Brandhorst, *Dutch printer's devices 15th-17th century. A catalogue with cd-rom*, 3 dln. (Nieuwkoop, 1999).
- 8 *Catalogus tentoonstelling Luchtmans & Brill. Driehonderd jaar uitgevers en drukkers in Leiden 1683-1983* (Leiden, 1983), 61.
- 9 Nicolaas Reyers, *Allegorie van de boekhandel*, ca. 1750. Het schilderij is nu in bezit van de firma E.J. Brill te Leiden. Hermes en Pallas hebben de trekken van Samuel en zijn echtgenote Cornelia van Musschenbroek; de met boeken en prenten spelende putti verbeelden waarschijnlijk de drie zoons van het echtpaar, Samuel II, Johannes en Pieter. Zie ook Lunsingh Scheurleer et al., *Het Rapenburg*, dl. VIb, 653-654.
- 10 J. Destrez, *La 'Pecia' dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle* (Paris, 1935); L.J. Bataillon et al. (éds.), *La production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia. Actes du symposium Collegio San Bonaventura de Grotta-ferrata, 1983* (Parijs, 1988; rpt. 1991).
- 11 Vgl. R. Juchhoff, 'Die Universität Köln und die frühen Typographen', in: *Festschrift für Josef Benzing* (Wiesbaden, 1964), 233-234; S. Corsten, 'Universities and early printing', in: L. Hellings-Querido et al. (eds.), *Bibliography and the study of 15th century civilisation* (London, 1987), 83-123.
- 12 Vgl. P.G. Hoftijzer, *Lof der boekdrukkunst* (Zutphen, 2003), 9-10.
- 13 J. Veyrin-Forner, 'Aux origines de l'imprimerie française. L'atelier de la Sorbonne et ses mécènes', in: *L'art du livre à l'imprimerie nationale* (Paris, 1973), 32-53.
- 14 C.F. Bühler, *The university and the press in fifteenth century Bologna* (Notre Dame, 1958); L. Balsamo, 'Editoria a Bologna nei secoli XV-XVIII', in: idem et al. (eds.), *Alma mater librorum. Nove secoli di editoria bolognese per l'Università* (Bologna, 1988), 74.

- 15 H. Carter, *A history of the Oxford University Press*, vol. I: *To the year 1780* (Oxford, 1975), 4-12. Tussen 1517 en 1519 was een zekere John Scolar actief, maar hij drukte voor zover bekend slechts acht kleine publicaties; *ibid.*, 12-16.
- 16 H.-J. Martin en L. Febvre, *l'Apparition du livre* (Paris, 1958); het citaat op p. 377. Engelse vertaling: *The coming of the book. The impact of printing 1450-1800* (London, 1976).
- 17 Marshall McLuhan, *The Gutenberg galaxy. The making of typographic man* (Toronto, 1962); *Understanding media. The extensions of man* (New York, 1964).
- 18 McLuhan, *Understanding media* (Cambridge [Mass.]/London, 1999), 176; vgl. McLuhan, *The Gutenberg galaxy* (Toronto, 1995), 142.
- 19 E.S. Eisenstein, *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe* (Cambridge, 1979); verkorte versie: *The printing revolution in early modern Europe* (Cambridge/New York, 1983).
- 20 Zie bijvoorbeeld A. Grafton, 'The importance of being printed', *Journal of interdisciplinary history*, 11 (1980), 265-286; R. Chartier, 'L'Ancien régime typographique: réflexions sur quelques travaux récents', *Annales E.S.C.*, 1981, 68-93.
- 21 A. Johns, *The nature of the book. Print and knowledge in the making* (Chicago/London, 1998). Voor een recente confrontatie tussen de twee hoofdrolspelers in deze discussie, zie het door A. Grafton ingeleide dossier 'How revolutionary was the print revolution', *American historical review*, 107 (2002), 84-128.
- 22 P.G. Hoftijzer, *De zeis in andermans koren. Over nadruk in Nederland tijdens de Republiek. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van uitgeverij en boekhandel vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit van Amsterdam op 17 september 1993* (Amsterdam, 1993).
- 23 P.G. Hoftijzer, 'Het Nederlandse boekenbedrijf en de verspreiding van Engelse wetenschap in de zeventiende en vroege achttiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 5 (1998), 59-71.
- 24 G.C. Gibbs, 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 86 (1971), 323-349.
- 25 Voor de geschiedenis van de Leidse Universiteit gedurende de eerste twee eeuwen van haar bestaan, zie W. Otterspeer, *Groepsportret met dame*. dl. I; *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam, 2000); dl. II: *De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam, 2001); zie voorts A. Grafton, 'Civic humanism and scientific scholarship at Leiden', in: idem, *Bring out your dead. The past as revelation* (Cambridge [Mass.]/London, 2001), 118-137.
- 26 J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekverkopers en boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Nieuwkoop, 1974), 447-448. Silvius had in 1569 het literaire debuut van Dousa gepubliceerd.
- 27 E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden – De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *Leiden University in the seventeenth century. An exchange of learning* (Leiden, 1975), 367-393.

- 28 Zie Briels, *Zuidnederlandse boekverkopers*, 83-111.
- 29 Deze gegevens zijn gebaseerd op tellingen (augustus 2003) in de *Short-title catalogue, Netherlands (STCN)*. In het totaal aantal titels is overigens niet meegerekend het aanzienlijke bestand (ca. 2.000 titels) aan efemeer academisch drukwerk.
- 30 *Catalogus librorum qui in bibliopolio Elseviriano venales exstant* (Leiden: Bonaventura en Abraham Elsevier, 1634). Vgl. H.-J. Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au xviiè siècle (1598-1701)*, 2 dln. (Genève, 1984), I, 311, noot 32.
- 31 Zie hiervoor B. van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht, 1987), hoofdstuk I.
- 32 Vgl. bijvoorbeeld het contract bij de aanstelling van Christoffel Raphelengius in 1597 als opvolger van zijn vader. Molhuysen, *Bronnen*, I, 103. Zie ook P.C. Molhuysen, 'De Academie-drukkers', in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden, 1925), 305-322.
- 33 Vgl. de lijst van Leidse drukkers en boekverkopers die in januari 1626 door het Leidse Gerecht werden ondervraagd over de verspreiding van een verboden pamflet; Briels, *Zuidnederlandse boekverkopers*, 584-585.
- 34 Vgl. D. McKitterick, 'University printing at Oxford and Cambridge', in: J. Barnard en D. McKenzie (eds.), *The Cambridge history of the book in Britain*, vol. IV, 1557-1695 (Cambridge, 2002), 189-205.
- 35 Het Staten College en het Waals College stelden overigens eigen drukkers aan voor de druk van de theologische theses van hun bursalen.
- 36 A. Willems, *Les Elzevier* (Brussel, 1880), cci-ccii.
- 37 Een goed overzicht van de literatuur hieromtrent biedt de door F. de Nave en A. Hamilton samengestelde catalogus van een tentoonstelling in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Antwerpen, 1986). Voor het contract tussen Eva van Alphen en de universiteit, zie Gemeente Archief Leiden (GAL), Oud Notarieel Archief (ONA), inv. nr. 1622, nr. 84 (20 december 1694).
- 38 Zie I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel, 1680-1725*, dl. V-1 (Amsterdam, 1978), bijlage IV, 'Aucties', 240-249; Van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken*, 40-48.
- 39 GAL, ONA 52, f. 21v (20 januari 1587); H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, dl. V (Leiden, 1973), nr. 1321.
- 40 G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du xviiè siècle* (Paris, 1920), 503-504. Het contract in GAL, ONA 335, nr. 69 (2 december 1636).
- 41 I.H. van Eeghen, 'Leidse professoren en het auteursrecht in de achttiende eeuw', *Economisch-historisch jaarboek*, 24 (1950), 179-208.
- 42 Willems, *Les Elzevier*, clxix-clxxv.
- 43 'ma condition est de vivre en repos et d'estre content plustost de peu que d'avoir tousjours fascheries, me proposant doresnavant de mourir avec les Muses qu'avec les subtilitez du fraudulent Mercure, qui ne fait que tourmenter les esprits de ceux qui sont par trop addonnées a luy'; brief van 4 oktober 1589 (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch. Plant. 92, f. 54r-v). Zie ook P.G. Hoftijzer, 'De "belabbe-

- ring” van het boekbedrijf. De Leidse Officina Raphelengiana, 1586-1619’, *De Boekenwereld*, 7 (1990), 8-19.
- 44 Franciscus Raphelengius aan Jan Moretus, 18 juli 1595 (Arch. Plant. 95, ff. 45-46).
- 45 Saumaise aan Rivet, 4 juni 1645. Zie H. Bots en P. Leroy (éds.), *Claude Saumaise & André Rivet. Correspondence échangée entre 1632 et 1648* (Amsterdam/Maarssen, 1987), nr. 210. Vgl. de eerdere brief van Saumaise aan Rivet van 14 mei 1645 (Bots en Leroy, nr. 209).
- 46 Nicolas Chapelain aan Nicolaas Heinsius, 14 juni 1652. Zie B. Bray (éd.), *Soixante-dix-sept lettres inédites à Nic. Heinsius* (Den Haag, 1965), 165. Zie ook F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden* (Delft, 1949), 92-99; J.A. Bots, ‘De Elzeviers en hun relatie met Frankrijk’, in: B.P.M. Dongelmans et al. (red.), *Boekverkopers van Europa. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier* (Zutphen, 2000), 165.
- 47 Dit citaat is afkomstig uit een zonder bronopgave gepubliceerde tekst in de uitga-ve van een brief van R.C. Bakhuizen van den Brink aan E.J. Potgieter (eind nov./dec. 1836) in: L. Brummel (red.), *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink* (’s-Gravenhage, 1968), 152.
- 48 Maria van Reigersberch aan Hugo de Groot, Amsterdam, 12 augustus 1624. Zie H.C. Rogge (ed.), *Brieven van en aan Maria van Reigersberch* (Leiden, 1902), 94-95. Zie ook T.S.J.G. Bögels, *Govert Basson. Printer, bookseller, publisher. Leiden 1612-1630* (Nieuwkoop, 1992), 97-98.
- 49 Vgl. B. van Selm, “‘Het komt altemael aen op het distribuweeren.’ De boekdistri-butie in de Republiek als object van onderzoek’, in: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam/Atlanta, 1991), 89-100.
- 50 De Nave en Hamilton, *Philologia Arabica*, 188-193.
- 51 Zie hierover J.M.M. Henselmans, *Willem Christiaens: A Leyden printer with an English connection* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vakgroep Engels, Leiden, 1983).
- 52 Vgl. W.D. Garvey, *Communication: The essence of science* (Oxford, 1979).
- 53 Zie <http://www.kb.nl/infolev/nbv/>
- 54 Zie <http://krait.kb.nl/coop/bibliop/bibl-html/>
- 55 P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tij-dens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*, 2e herz. en verm. uitg. (’s-Gravenhage, 2000).
- 56 Zie <http://ub.leidenuniv.nl/bc/scaligerinstitute/>